

Yozuvchining qahramonlar nutqida frazeologik birliklardan foydalanish mahorati (O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asari misolida)

Kurbanova Zaynab Burxanovna - stajyor o‘qituvchi
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyoti jarayonida uning leksikologiyasi va frazeologiyasida bo‘lgan o‘zgarishlar. O‘zbek so‘zlashuv nutqida frazeologizmlarning paydo bo‘lish manbalari mavjud. Bu jarayonda frazeologik birliklarning qachon paydo bo‘lganligi, qanday maqsadda ishlatilganligini bilish ahamiyatligi aytib o‘tilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются изменения, произошедшие в лексикологии и фразеологии узбекского литературного языка в процессе его становления и развития. В узбекской разговорной речи имеются источники возникновения фразеологизмов. При этом отмечается значимость знания того, когда фразеологизмы появились, с какой целью они использовались.

Annotation

This article examines the changes that have occurred in the lexicology and phraseology of the Uzbek literary language in the process of its formation and development. There are sources of phraseological units in Uzbek colloquial speech. At the same time, the importance of knowing when phraseological units appeared, for what purpose they were used, is noted.

Kalit so‘zlar

Tilshunoslik, frazema, shakl va ma‘no, leksikologiya, frazeologik birliklar, grammatik shakl, komponent, nutq, og‘zaki va yozma nutq.

Ключевые слова

Лингвистика, фразеология, форма и значение, лексикология, фразеологизмы, грамматическая форма, компонент, речь, устная и письменная речь.

Key words

Linguistics, phraseology, form and meaning, lexicology, phraseological units, grammatical form, component, speech, oral and written speech.

O‘zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyoti jarayonida uning leksikologiyasi va frazeologiyasida bo‘lgan o‘zgarish yangi lug‘aviy birliklarning yuzaga kelishida yoki ayrimlarining iste‘moldan chiqib ketishida namoyon bo‘lmaydi. Balki bu kabi o‘zgarishlar leksik birliklarning semantik taraqqiyot jarayonida ham bo‘ladi, ya’ni bu jarayonda, bir tomondan, lug‘aviy birliklar yangi - yangi ma’no kasb etadi, ba’zi lug‘aviy birliklar taraqqiyoti haqida fikr yuritilganda masalaning ana shu ikki tomoni e’tiborga olinishi, ya’ni leksik taraqqiyoti bilan semantik taraqqiyotiga doir masalalarni yoritish lozim bo‘ladi.

Tildagi ba’zi leksik birliklarning iste‘moldan chiqib ketishi lisoniy va nolisoniy omillarga bog‘liq bo‘ladi. Bu jarayonda frazeologik birliklarning qachon paydo bo‘lganligi, qanday maqsadda ishlatilganligini bilish ahamiyatlidir.

Hozirgi kunda til va nutqimizda ishlatilayotgan birikmalar ham qachonlardir nutq so‘zlanib turgan paytda yuzaga kelgan hamda til taraqqiyoti jarayonida ko‘p ishlanib, sayqallanib, takomillashib, bir butun holatga kelib qolgan bo‘ladi. Frazeologizmlarning muhim manbalaridan biri ham shunda ko‘rinadi.

Frazeologizmlar so‘zlashuv uslubida ham, yozma nutqda ham davr va sharoit talabiga qarab ham shakl yoki ham mazmun jihatidan o‘zgarishga uchrashi mumkin. Bu frazeologizmlarning stilistik jihatdan qo‘llanilish jarayoniga bog‘liqdir.

O‘zbek so‘zlashuv nutqida frazeologizmlarning paydo bo‘lish manbalari mavjud.

Jamiyat ijtimoiy hayotida bo‘ladigan o‘zgarish tilda u yoki bu darajada o‘z aksini topib boradi. Biroq tilimizda bo‘ladigan o‘zgarish jamiyatda bo‘ladigan o‘zgarishlardan farqli ravishda juda sekinlik bilan sodir bo‘ladi. Tildagi barqarorlik va ijtimoiy jihatdan ahamiyatlilik xalq tilini tarix bilan birga muqoyasa qilinib o‘rganilgandagina o‘zining to‘g‘ri ifodasini topadi: xuddi shunday kuzatish usuli, xususan, so‘zlashuv nutqi uslubi frazeologizmlari uchun ham kerakdir. Chunki umumxalq tilidagi so‘zlarning ma’lum qonuniyatlar asosida tasniflab, me’yorlashtirishimiz natijasida adabiy til vujudga kelgan. Shuning uchun ham birlamchi xalq tilini o‘rganishimiz darkor.

Adabiy til va so‘zlashuv nutqi uslubida maktabdan qochgan; onasini uchqo‘rg‘ondan ko‘radi; og‘zini moylab qo‘ymoq; eti sizniki, suyagi bizniki; madrasa tuprog‘ini yalagan; bobo olib nevara sotadigan mollar; ola ipdan hatlamagan; sallali hindi; “o‘risni ming maqtasang ham ko‘zi ko‘k-da” kabi

frazeologizmlar ishlatiladiki, ularning asosida tarixiy voqea, sharoit o‘z ifodasini topgan. Ana shunday tarixiy sharoit va davr taqozosi bilan yuzaga kelgan hamda xalq tiliga singib ketgan iboralardan ba’zilar bilan tanishib chiqamiz. “O‘risni ming maqtasang ham ko‘zi ko‘k-da” iborasi:

“Ushbu ibora Xiva xonligi Rossiyaga tobe bo‘lganidan so‘ng paydo bo‘lgan. Manbalarda qayd etilishicha, xivalik aslzodalar, savdogarlar rus ayollariga xushtor (ishtiyoqmand) bo‘lganlar. 1883-yil bahor-yoz oylarida Xiva xoni Muhammad Rahim soniy rus podshosining taklifiga muvofiq Moskva Sankt-Peterburgga rasmiy tashrif bilan boradi va shaharlarning diqqatga sazovor joylarini, me‘moriy obidalari, teatr, bosmaxona, muzey, litsey va ishlab chiqarish korxonalarini tomosha qiladi.

Birinchi, badiiy asarlarda til taraqqiyoti jarayonida ko‘p ishlanib, silliqlashib, takomillashib, bir butun holga kelib qolgan frazeologizmlardan ham o‘rinli foydalanilganligini kuzatamiz. Ular adabiy tilda ham, so‘zlash uslubida ham qo‘llaniladi:

Ikkinchi, frazeologizmlar og‘zaki va yozma nutqda davr va sharoit talabiga ko‘ra shakl yoki mazmun jihatidan o‘zgarishga uchraydi. Masalan: so‘z san’atkorlari o‘z asarlari g‘oyasining kitobxonga tez yetib borishini ta‘minlash, badiyiligi kuchaytirish uchun frazeologizmlardan foydalanadilar, asar mazmuniga moslashtiradi. Bunday vaqtda ba‘zan frazeologizmlarning ma‘nosi kengayadi, o‘zgaradi, shakli ixchamlashadi yoki tarkibida o‘rin almashtirishlar yuz beradi. Masalan: *“Dard ustiga chipqon degandek. Kimsandan na xat bor, na xabar”*. (2.Ieo, 176-bet). *Endi boshogga chang solganida boshida qamchi vizillaydi*. (2.Ieo, 323-bet). *Mana endi asl maqsadga ko‘chding, Oqsoqol! Raislikdan tushibsanki, alaming ichingda edi. Olaqol, mansabingni! – U raykomga o‘girilib iztirob bilan hayqirdi. – Olib bering shunga raislikni! O‘zim ham bunaqa it yotish, mirza turishdan charchadim. Yuboring! Peredovoyga yuboring meni!* (2.Ieo, 336-bet).

Badiiy asarda ko‘proq qahramonlar nutqida, ularning ichki kechinmalari, o‘y-xayollari, dard-iztiroblarini yoritishda frazeologik birliklardan foydalaniladi. Masalan, yuqoridagi “Ikki eshik orasi” asaridan olingan parchada alami ichida, it yotish, mirza turish iboralari Umar zakunchining qalbidagi g‘alamis niyatlarini, asl yuzini ochish uchun muallif tomonidan qo‘llangan.

Qolaversa, o‘zbek adabiyotida tilshunos olim A.Mamatov ta’kidlagan “muallifli frazeologizmlar” (qarang: frazeologik antonimlarda – ta’kid bizniki – K.Z) tushunchasi ham borki, undan yozuvchi va shoirlar mahorat bilan foydalanib

kelishmoqda. Bu tushuncha ko‘proq Abdulla Qahhor ijodida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan: adabiy til va so‘zlashuv nutqidagi osmon uzoq yer qattiq frazeologizmi zamiridagi obraz asosida osmon yaqin yer yumshoq; kasalni yashirsang istimasi oshkor qiladi zamirida “eshakni yashirsang hangrab sharmanda qiladi”; ko‘p tingla, oz so‘zla zamirida “gapni tonnalab olingu, gramlab soting”; kulib turib jonini olmoq zamirida “boshini qashlab turib qorniga mushtlamoq”; tovonini yalamoq zamirida “botinkasini mo‘ylabi bilan cho‘tkalamoq”; oq podsho zamirida “oq amin”; qon yutmoq zamirida “yurak yutmoq, xoda yutmoq” frazeologizmlari vujudga kelgan.

Badiiy nutq o‘zining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham nutqning barcha uslublarini o‘zida jamlay oladi. O‘tkir Hoshimov asarlarida ham turli nutq uslublariga tegishli bo‘lgan frazeologik birliklarni uchratamiz. Ayniqsa, so‘zlashuv nutqi frazemalari faol qo‘llangan:

1. *Qoqqan qoziqdek turib qoldim. Oldiga borishga qo‘rqar, ammo qochgim ham kelmasdi.* (2.Ieo, 351-bet). *Qoqqan qoziqdek.*

2. *Shunda hov bir marta Abduvalining burnini qonatgan kunim Mavluda opasi ko‘zini ola-kula qilib aytgan gap to‘satdan esimga tushdi.* (2.Ieo, 353-bet). *Ko‘zini ola-kula qilmoq.*

3. *Iloyo o‘sha Xo‘jaqulov ro‘shnolik ko‘rmasin! Uyi kuysin! Bolalari chirqillab qolsin!* (2.Ieo, 357-bet). *Ro‘shnolik ko‘rmoq, uyi kuymoq.*

4. *Endi ko‘zim ilingan ekan, o‘zimning otimni eshitib, yana uyg‘onib ketdim.* (2.Ieo, 357-bet). *Ko‘zi ilinmoq.*

Umuman olganda, so‘zlashuv nutqida frazeologizmlari sohada salmoqli o‘rin egallaydi. Ijodkorlar o‘z asarlarida personaj ruhiyati, ichki kechinmalari, xarakterini yoritishda frazemalardan foydalanishadi. Qahramonlar nutqida frazeologik birliklardan o‘rinli foydalanish yozuvchi mahoratini ko‘rsatadi. O‘tkir Hoshimov asarlarida ham bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdullayev A. Frazeologizmlarning ekspressivlik xususiyati. – T; O‘TA. 1996. №5.
2. O‘tkir Hoshimov. Tanlangan asarlar V jild: Ikki eshik orasi: Roman. – T.: Sharq, 2012 – 576 b
3. O‘tkir Hoshimov. Tushda kechgan umrlar. – Toshkent: “Book media nashr” nashriyoti. – Toshkent. 2019. – 320 b.
4. Abdullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi – T.: “Fan” 1983
5. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. T.: “Sharq”. 2010.
6. Jamolxonov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent-“Talqin” 2005
7. Mamatov A, Boltayeva, B. Frazeologik birliklarning semantik-pragmatik tadqiqi. “Navruz” Toshkent. 2019
8. To‘xliyev B, Shamsiyeva M, Ziyotova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. Toshkent, 2010 yil.
9. Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, Суғдиёна, 1998.
10. Almatova SH.T. O‘zbek tili frazemalarining komponent tahlili. Filol.fanlari nomzodi...diss.- Toshkent 2008.

Research Science and Innovation House